

Lapsesõbralik õigusemõistmine – spetsialistide seisukohad ja kogemused

LAPSESÕBRALIK ÕIGUSEMÕISTMINE –
SPETSIALISTIDE SEISUKOHAD JA KOGEMUSED

UURINGUTULEMUSTE KOKKUVÕTE

Balti Uuringute Instituut

Tartu 2014

Igal aastal osalevad sajad tuhanded Euroopa Liidu lapsed kohtumenetlustes, olgu siis osalisena lahutusprotsessides ja hooldusvaidlustes, ohvri või tunnistajana vägivallategudes või vargustes. Lapsed vajavad kaitset ja laste kohtlemine Euroopa Liidu õigussüsteemides on Euroopa institutsioonides ja kõikides liikmesriikides oluline mureküsimus. Õigusemõistmisesse kaasatud laste parimate huvide kaitse vajab erilist tähelepanu, laste õiguste teadvustamist ning oskust lapsi erinevatesse protsessidesse kaasata.

Et tagada laste õiguste kaitse neis protsessides, on Euroopa Nõukogu koostanud suunised¹ lapsesõbraliku õigusemõistmise kohta lastega töötavatele spetsialistidele. Juhised lähtuvad lapse õigustest ning instrueerivad spetsialiste, kuidas erinevates etappides lapsi informeerida, kaitsta ja neid jõukohaselt kaasata, võttes arvesse iga lapse küpsust, arusaamisvõimet ja juhtumi asjaolusid.

Kui lapsesõbralik aga on õigusemõistmine Euroopas ja Eestis? Kuivõrd hästi ollakse teadlik Euroopa Nõukogu poolt väljatöötatud suunistest ning mil määral neid põhimõtteid rakendatakse? Ülevaate saamiseks korraldati Eestis ja veel üheksas Euroopa Liidu liikmesriigis 2012. aastal uuring lapse õigustest ja lapse parimate huvide esikohale seadmist õigusemõistmises. Eestis viisid uuringu läbi Euroopa Liidu Põhiõiguste Ameti eestvedamisel Balti Uuringute Instituut, Poliitikauuringute Keskus Praxis ja Eesti Inimõiguste Keskus.

Uuringu eesmärk oli tuvastada, kui lapsesõbralik on õigusemõistmine EL riikides, sealhulgas ka Eestis, nii õigusaktide osas kui ka praktikas, ja mida tuleks muuta, et tagada lapse parimad huvid selles protsessis. Uurimise all on nii need juhtumid, kus lapsed osalevad kohtuprotsessides, aga ka need õigusemõistmised, kus lapsi kuulatakse ära ja üle väljaspool kohtust. Räägitakse lastest, kes osalevad protsessides kas tunnistaja, ohvri või osalisena nii kriminaal- kui ka tsiviilprotsessides.

Eestis andis hinnangu ning kirjeldas oma kogemusi nendes küsimustes 51 oma ala professionaali üle Eesti, kellel on igapäevaselt kokkupuude õigusemõistmisesse kaasatud lastega (sh. kohtunikud, prokurörid, kohtupersonal, juristid, politseinikud, psühholoogid, ohvriabi töötajad, sotsiaaltöötajad). Uuringu jaoks koguti infot nii ekspertintervjuude kui ka fookusrühma intervjuude vormis ja see viidi kõigis riikides läbi ühtse, FRA poolt etteantud metoodika ja juhiste alusel. Et temaatikast anda lisaks ekspertide vaatele ka laste enda perspektiiv, uuritakse hiljem ka laste endi kogemusi ning nad saavad ise anda hinnangu sellele, kuivõrd lapsesõbralik oli

¹ Juhised on eesti keeles kättesaadavad siin:

http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/childjustice/Source/GuidelinesChildFriendlyJustice_ET.pdf

nende jaoks õigusmõistmise protsess. Järgnevalt anname ülevaate spetsialistide kogemustest ja seisukohtadest.

Süvitsi käsitleti laste õigust olla ära kuulatud, informeeritud ja kaitstud. Samuti vaadati asjasse puutuvate spetsialistide professionaalset ettevalmistust töötamiseks lastega.

Spetsialistide hinnangul on laste osalemine õigusmõistmises ja õigus olla ära kuulatud on väga oluline. Kriminaalprotsessides on lapsed sageli olulisteks infoallikateks ning õiglaseks õigusmõistmiseks on tarvis, et lapsed saaksid olla täiskasvanutega võrdväärsed tunnistajad. Tuleb luua sellised tingimused, kus lapsed saaksid anda kvaliteetseid ütluseid ja infot. Otsused peavad toimuma lapse parimates huvides ja täieõiguslike ühiskonna liikmetena on lastel õigus olla ära kuulatud. Lahutuste ja hooldusõigust puudutavates vaidlustes otsustatakse sageli laste elu üle ja neil peab olema õigus neid puudutavates otsustes kaasa rääkida. Teisalt juhiti tähelepanu sellele, et lapsed ei tohiks tunda liialt suurt vastutust, millega kaasneb süütunne, kui näiteks laps peab valima ühe vanema poolt.

Õigusmõistmises osalemine on laste jaoks sageli traumeeriv. Lapsesõbralikemaks peeti kohtueelseid menetlusi ning tsiviiljuhtumeid, kus lapsi kuulatakse ära neutraalsemates kohtades. Kohtumenetlusi ja kohturuume Eestis lapsesõbralikeks ei peeta. Intervjueeritavad tõid välja neli põhifaktorit, mis õigusemõistmise protsessis alaealisi mõjutavad: täiskasvanute keelekasutus, keskkond (ruumid), kohalviibivad inimesed ja juhtumi olemus. Toodi välja, et ülekuulamised lastele on traumeerivad nii enne kohtut kui kohtus ja arvati, et seda saaks leevendada koolitatud personaliga, sobivate ülekuulamisruumidega kohtus, lapse vanust ja arengut arvestades ning vanemate või hooldajate toetusel. Oluline on lastekaitsetöötajate, sotsiaaltöötajate, psühholoogide roll laste toetamisel ja eriti rõhutati spetsialisti osalemise vajalikkust kriminaalprotsesside puhul. Lapsesõbralikkust peeti nii sotsiaalala spetsialistide kui uurijate oluliseks oskuseks ning kohtuasja juhtiva uurija professionaalsuse näitajaks.

Ka väga väikeseid lapsi saab ja tuleb informeerida. Laste informeerimisest rääkides saab rääkida juhtumi sisu puudutavast infost ja protsessi puudutavast infost. Laste kaasamisel on oluline ennekõike see, et lapsele antakse piisavalt teavet selle kohta, miks ta on protsessi kaasatud, mida temalt oodatakse ja millised on tema õigused. Suur osa spetsialistidest on veendunud, et ka väga väikeseid lapsi on võimalik informeerida ja selgitada neile protsessi käiku ja seda, miks nende arvamus on oluline. Et seda edukalt teha, tuleb osata end lapse olukorda seada ja mõista lapse arengutaset ja arusaamisvõimet. Vastanud toonitasid, et kui lapsi piisavalt ei informeerita ja nad ei saa toimuvast aru, on nad hirmunud, mis omakorda viib koostöö- ja suhtlusprobleemideni. Samas leiti ka, et alla 10-14-aastaseid lapsi peaks säästma detailidest ja keerukast juriidilisest keelest. Teisalt ei olnud kasutusel ka juhiseid või mingeid materjale, mis lapsesõbralikul viisil aitaks lastele olukorda selgitada. Kuna mõnikord puutub lapsega kokku väga palju erinevaid spetsialiste,

pole kellelgi täit ülevaadet sellest, kuidas ja mil määral lapsi informeeritakse tema rollist ja eesootavast õigusmõistmisest.

Alati ei oska lapsevanemad last piisavalt informeerida ja toetada. Lapse informeerimine on sageli peamiselt lapsevanema ülesanne. Osa eksperte peab seda õigeks, kuid osa juhib tähelepanu, et see eeldab, et lapsevanematel endil on piisavad teadmised protsessist ja oskused last teavitada. Hooldusõiguse vaidluste puhul ei ole lapsevanemad ka erapooletud, mistõttu võib laps sattuda vanematevahelise konflikti keskele ja laps ei saa objektiivset teavet. Sama probleem on vanemliku hoolitsuseta lapse puhul, kellel suhted vanematega puuduvad või on keerulised. Kohtusse satub ka terve hulk lapsi, kes on lapsevanema(te) poolt väärkoheldud või kelle vastu laps peaks tunnistama. Alati ei saa eeldada lapsevanemate erapooletust või oskust lapse parimas huvis käituda. Sellistel puhkudel ongi oluline, et spetsialistid oleksid lapsel toeks lapsele selgitama mida lapselt oodatakse, milline protsess välja näeb ja last toetama. Seetõttu toimub informeerimine vahel ka otse spetsialistide poolt, ilma vanemate kaasabitä - näiteks koolis.

Kohtujärgset lapse toetamist ja nõustamist toimub Eestis harva. Kohtujärgsed menetlused, näiteks laste nõustamine ja toetamine kohtuprotsessi järgselt, olid uuringu tulemuste järgi probleemiks- regulaarseid kohtujärgseid laste nõustamisi mainiti intervjuudes harva, hoolimata sellest, et enamik intervjuueeritavaid pidas ülekuulamist lapsele stressirikkaks ja isegi negatiivseks kogemuseks.

Lastega töötavad spetsialistid vajavad täpsemaid juhiseid ja regulatsioone. Väljakujunenud praktikad ja nende kvaliteet erinevad regiooniti ja olenevad spetsialistide oskustest ja isiksustest. Vähemalt kaks kolmandikku spetsialistidest juhtis tähelepanu sellele, Eestis ei ole piisavalt konkreetseid laste ülekuulamise protseduure ja reegleid paika pandud. Vastajate jaoks on küll selgem see, millal ülekuulamisi või ärakuulamisi korraldada ja keda sellest teavitada, kuid vajadust tunti juhiste järgi, mis õpetaks, kuidas käituda ja tegeleda lastega ülekuulamiste ajal, aga mis ka täpsustaks näiteks lastekaitsetöötaja rolli ja õigused kohtus. Juhend Juba eksisteerivast Euroopa Nõukogu poolt koostatud juhendist ei olnud kaks kolmandikku vastanutest kuulnud, ning enamik spetsialiste seda oma töös ei kasutanud. Vaid mõned vastanud olid juhendiga kursis ja kasutasid seda oma töös, lisades, et see kattub nende organisatsiooni sise-eeskirjade ja -praktikaga. Õigusspetsialistid olid teadlikud alaealiste ülekuulamisi käsitlevatest seadustest, sotsiaalvaldkonna spetsialistid seevastu teadsid vastavatest seadustest vähem. Psühholoogid ja ohvriabi töötajad toetusid pigem teaduslikele meetoditele.

Täpsemate regulatsioonide vähesus võimaldab paindlikkust, kuid eeldab paremat professionaalide ettevalmistust. Ühelt poolt peeti täpsemate juhiste ja regulatsioonide puudumist heaks, kuna see võimaldab paindlikkust ning võimalust kohandada lapse kaasamist õigusmõistmisesse lapse ja juhtumi vajadustele. Teisalt eeldab see, et kõik õigusemõistmisesse kaasatud spetsialistid on piisava

professionaalsusega ning oskustega lastega töötada. Mõned vastajad ei olnud kunagi saanud teadmisi, kuidas käituda lastega õigusemõistmises või kuidas lapsi üle kuulata ja olid oma töös selles osas ebakindlad. Toodi välja juhtumeid, kus lapsi koheldakse kui täiskasvanuid, mis võib kahtluse alla seada selle, kas laps mõistab toimuvat ning seetõttu samuti tema ütluste kvaliteedi. Samuti on vähesed oskused erivajadustega lastega toime tulemiseks, eriti kui tegu on psüühilise trauma läbi elanud lapsega, kelle erivajadus võib olla raskesti mõistetav ja märgatav, ja kui psühholoogi pole kaasatud.

Spetsialistid tunnevad vajadust spetsiaalsete temaatiliste või inter-distsiplinaarsete koolituste järgi, mis õpetaks arvesse võtma lapse vanust ja tema arengut, aga ka juriidilisi aspekte. Peaaegu kõik sotsiaalvaldkonna spetsialistid olid saanud koolitusi laste ärakuulamise juriidilise poole kohta, paljud ka lapse õiguste kohta. Avaliku sektori spetsialistid osalevad erinevatel koolitustel regulaarselt. Samas on sageli koolitused suhteliselt üldised ning väga vähesed spetsialistid on saanud spetsiifilist laste ärakuulamise või psühholoogia valdkonna koolitusi.

Vastukäivaid argumente oli selles osas, kas kogu protsessi peaks olema vähem inimesi haaratud, et vähendada lapse traumaatilist kogemust ja segadust ning hoida kokku ressursse, või kaasata just rohkem spetsialiste. Kirjeldati juhtumeid, kus last kuulatakse üle või ära mitmete erinevate spetsialistide poolt ning korduvalt, mis võib tekitada lapses ärevust ning segadust.

Probleeme nähti ametnike ja teiste õigusemõistmise protsessis osalejate (laps, vanemad) kommunikatsioonis. Erinevate spetsialistide omavahelist suhtlust peeti üldiselt heaks ja oluliseks. Tsiviilõiguse alal toimuvad spetsialistide vahel ümarlaua kohtumised suhteliselt regulaarselt ning erinevates regioonides. Kriminaalõiguse spetsialistide sõnul ümarlaua traditsiooni veel tekkinud ei olnud, erandina toodi välja Tartu. Neljandik vastanutest tõi probleemina välja, et erinevate spetsialistide suhtlemine põhineb isiklikel suhetel ja mitte institutsionaalsetel partnerlussuhetel. See teeb töö raskemaks just uutel töötajatel, kellel suhtlusevõrgustik ei ole veel tekkinud. Üldjoontes arvasid intervjueeritavad siiski, et spetsialistide omavaheline suhtlus on paranenud.

Et suurendada lapsesõbralikkust kohtumenetlustes, pidasid intervjueeritavad oluliseks uuringute läbiviimist laste osaluse alal õigusemõistmise protsessis. Arvati, et praegu on Eestis selles uurimisvaldkonnas suur puudujääk.